

Ismaili Invitation Organization and Its Role in Spreading the Ismaili Religion in the Indian Subcontinent

Siavash Yari¹ | Moslim Solaimaniyan² | Sahar Zaryoon³

1. Corresponding Author: Associate professor of History Dept, University of Ilam, Ilam, Iran, Email: s.yari@ilam.ac.ir

2. Assistance professor of History Dept, University of Ilam, Ilam, Iran.

3. M.A Student of History Dept, University of Ilam, Ilam, Iran

Article history: Received 22 December 2019;

Received in revised form 4 August 2021;

Accepted 28 August 2021

Abstract

Benefiting from the invitation organization to spread the religion is one of the most prominent features of the Ismaili religion. The Ismailis, without any prejudice that led to the restrictions, were able to take full advantage of the positive features of all religions, sects and philosophies and to combine the result with their very clever and regular propaganda method and organization under the name of invitation organization. The fundamental question of the research is that in comparison with other factors such as the content of Ismaili teachings, what effect has the Ismaili Da'wah organization had on the establishment and continuation of the Ismaili religion in India? In this research, an attempt is made to study in a descriptive-analytical manner, the role of the Ismaili Invitation Organization and their intellectual system in spreading and spreading the Ismaili religion in the Indian subcontinent. It seems that despite the differences in religious duties and beliefs between the different sects of the Ismaili's of India, they have components such as the pivotal role of the Imam in the philosophical system and the connection between history and Tran's history, and this idea in propaganda methods and invitation organization has been fundamental.

Keywords: Ismailis, Dawat organization, religious teachings, propaganda, Indian subcontinent

1. Introduction

The flying start point of Ismaili religion formation goes back to the dispute over the succession of Imam Ja'far Sadeh (AS) in 148 AH. The Ismailis could succeed in forming a government through their revolutionary activities and established the Fatimid Caliphate in 297 AH / 909 AD. They competed with the Abbasid Caliphate. The Ismaili invitation organization was successful in India and later became the main seat and base of the Ismaili religion. The Ismailis were divided in India, the most important of which were the Bohrah's and Khojas (modern-day Aga Khans).

The Ismaili religion is the one that includes an eclectic mix of religions, philosophies, realism, and attention to social discontent. Generally, the Ismailis were a group known as intellectuals in the Islamic world, and they sought to remove human reason from stagnation and lead them to freedom, which led to many hostilities between those who were unable to understand their beliefs. In the words of Aref Tamer: "People are hostile to things they are ignorant of" (Tamer, 164: 1991).

There exist different opinions about the quality of the spread and success of the Ismaili religion; for some, the Ismaili religion represented and revived the religions that Islam had destroyed. And now introduced into Islam in a way that would destroy Islam from within (Lewis, 1363: 107). This was one of the reasons for accusing the followers of this religion of atheism. According to Baghdadi, the Ismailis were heretical materialists who believed in the eternity of the world and the denial of the

prophets and the whole law because they allow everything to grow naturally (Baghdadi, 131: 1388, and 130).

Based on some Ismaili religions, it is known as the Iranian movement against the Semites, which was not limited to the Iranians in the first place and intensified in the following centuries, among the Arabs or the Semitic lands of Iraq and Syria (Lewis, 108: 1363) It seems that the Ismaili movement was not originally heretical and had no goal to destroy Islam; In fact, there has been a progressive movement in Shiism to establish a truly divine and Islamic government (Hollister, 1373: 231).

2. Methods

The selection of research method is affected by the nature of the research subject. Since the present research is a historical study, the method of data collection is library and its tools are taking notes. In this way, both first-hand sources and new research were studied and filed. Because the subject of the research is to focus on a specific historical phenomenon in a specific time frame, it requires a qualitative study. Since each idea, based on its own fundamentals, produces its own method and analyzes events in its form, the present research method is a descriptive-analytical method that tries to relate concepts such as power, politics and ideology. Improve its analysis of the Ismaili Da'wah organization and its role in spreading the Ismaili religion in the Indian subcontinent.

3. Discussion

Undoubtedly, one of the most vital factors in the success of the Ismailis in spreading their religion is the benefit of a strong and regular organization called the Invitation Organization, which dates back to the time of Muhammad ibn Ismail and his sons. The Ismaili propagated their religion through the Da'wah organization run by the Da'is, and to achieve their goals, the most important of which were to spread the Ismaili religion, gain power and sovereignty, and compete and overthrow the Abbasid Caliphate; that they tried.

On the other hand, it is not possible to know this organization except through knowing the ideological foundations of the Ismailis. Although these beliefs, especially in the field of Imamate and guardianship, are in line with the Twelver Shiites, on the other hand, their beliefs are accompanied and justified by philosophical organizations and poetic interpretations, and they tried to base their religious thought on the standards of logic and Theory and rational philosophy should be adapted to a specific species (Fadaei, 1392 440).

The area of India was one of the lands where the Ismailis were so successful that it later became the base and sanctuary of the Ismaili invitation organization. The Ismailis in India are divided into two main groups, the Bahr and the Khoja. The Transcendental-Tayyabi Ismailis of India, known for their interests, followed the Ismaili main invitation organization. In fact, the interests that followed the Fatimid caliphate and the Soleihites more or less followed the original Ismaili organization. The Khoja community also followed the main Ismaili and Nizari hierarchies and beliefs (cf. Fadaei Khorasani, 1362-35: 35). The difference is that the Khojas paid special attention to the religious beliefs of the communities that were to convert to Nizari religion and used Indian myths to explain some aspects of their teachings, especially the belief in the Imamate in the context of Hinduism. They made.

4. Results

The Ismaili religion is, in fact, a religion that was able to achieve many successes and spread in different lands through a special belief and organizational organization called the Invitation Organization. In fact, it should be said that the special features of this propaganda movement, the hard and tireless and secret efforts of the claimants, revolutionary activities and also, most importantly, having a very accurate and regular invitation organization are among the main factors in this success. The ideological organization, which due to its eclectic and progressive nature and far from prejudice, gave more freedom to its followers, and on the other hand, the organization of a very regular and precise invitation that gave a special order to their activities is one of the main factors in the development of this religion. Doubt the Ismaili religion could not have survived for centuries without this advanced organization. The Ismaili da'wah organization had a two-way relationship with political and religious power, and one of its main goals is to legitimize the Ismaili Imam, which has become the

central focus of their political thought. In a way that throughout Ismaili history is somehow full of this basic principle.

Accordingly, the Ismaili Da'wah Organization of India has some thematic features and a method that seeks to present a kind of sacred history in which the Ismaili Imam is at the center and the Da'wah Organization around him. It has created a method among the Ismailis of India that there is not much variety in the forms and methods of their presentation and the methods are aimed at proving the legitimacy of the Ismaili Imam.

Theoretically, the Ismailis consider Taqiyyah permissible and obligatory in certain circumstances, and on the other hand, they consider it conditional on the fulfillment of conditions and circumstances that did not occur so easily and its recognition depends on individuals. As we see, for example, they propagated a special form of the Nizari Ismaili religion in the time of Shah Tahir under the name of Twelver Shi'ism, but the Ismailis still followed their Ismaili Imam (Shah Tahir) and expressed their main religion in the envelope of his Twelver thought. The current was very influential in the relations between the Muslim rulers of India and the Safavid Shiites. The Ismailis of India have been able to continue their ideological and political life in the Indian subcontinent with these special methods and organizations.

5. References

- Al-Nu'man, Ibn Muhammad. (1986). **Eftetah Al- Dawa**, Research by Farhat Al-Dharawi, Tunisia, Tunisia Company for Distribution and Public Printing Court.
- Al-Nu'man, Ibn Muhammad. (1996). **Almajales wa Mosayerat**, Research by Habib Al-Fiqhi, Ibrahim Shabuh and Mohammad Al-Alawi, Beirut, Dar Al-Montazer.
- Al-Salumi, Suleiman Abdullah. (2001). **Usul al-Ismailiyya (Studies, Criticism, Analysis)**, Volume 1, Riyadh, Dar al-Fadhila
- Baghdadi, Abu Mansour Abdul Qahir. (2009). **Al-Farq Bein Al-Feraq History of Islamic Religions**, Introduction, Margins, Research and Translation by Mohammad Javad Mashkoor, Tehran.
- Bahmanpour, Mohammad Saeed. (2007). **Esmailiyeh az Gozashteh ta Konoon**, Tehran: Farhang.
- Burhanpuri, Qutbuddin Suleiman Ji. (1991). **Mintza Al-Akhbar Fi Akhbar Al-Dua Al-Akhyar**, Beirut, Dar Al-Gharb Al-Islami.
- Daftari, Farhad. (2016). **Tarikh wa Sonathaye Esmailiyeh**, translated by Fereydoun Badrahai, Tehran: Forouzan.
- Daftari, Farhad. (2017). **Tarikh e Moaser e Esmailiyan (Continuity and Evolution in a Muslim Community)**, translated by Rahim Gholami, Tehran: Forouzan.
- Emad al-Din, Idris al-Qurashi. (1991). **Zahr al-Ma'ani, by Mustafa Ghalib**, Beirut, Al-Jame'iyah Institute for Publishing and Distribution.
- Fadaei Khorasani, Mohammad Ibn Zainul Abedin. (1983). **Tarikh e Esmailiyeh (Hedayeh Al-Momenin)**, edited by Alexander Simeonov, Tehran, Myths.
- Fadaei, Yousef. (2013). **Tahghigh Dar Tarikh wa Falsafaye Mazaheb Ahle Sonat wa Ferghaye Esmailiyeh**, Tehran, Farrokhi Press Institute.
- Ghalib, Mustafa. (1964). **Tarikh Aldawat Al-esmailiyeh**, Beirut, Dar Al-Andalus for Printing, Publishing and Distribution.
- Hallister, John Norman. (1994). **Tashayo dar Hend**, translated by Azarmidakht Shaykh Fereyduni, Tehran: University Publishing Center.
- Kamel Hussein, Mohammad. (1959). **Fergheye Ismailiyeh (histories, systems, beliefs)**, Cairo: Maktab.
- Khomeini, Sayed Hassan. (2010). **Farhang e Jame Feragh e Eslami**, Tehran: Information.
- Lewis, Bernard., et. al. (1984). **Esmailiyan**, translated and edited by Yaghoub Azhand, Tehran: Molley
- Maher Bous. (1997). **Aga Khanha**, translated by Mahmoud Hatef, Tehran: Library Company.
- Masoumi and Hajri. (2015). Al-Jame'a Al-Seifieh, **Journal of Islamic History and Civilization**, 11 (21): 153-168.

- Naser Khosrow. (2005). **Khan Al-Akhwan**, by Dr. Yahya Khashab, Tehran, Myths.
- Rezaei Moghadam, Shahrzad. (2015). **Tarikh e Ferghaye Esmailiyeh**, Tehran: Azhang.
- Sheikh Attar, Alireza. (2002). **Din wa Siasat: The Case of India**, Tehran, Sahifa Printing and Publishing Center and Ministry of Foreign Affairs, Office of Political and International Studies.
- Tamer, Aref. (1991). **Tarikh e Esmailiyah**, London, Riyadh Al-Ris for Books and Publications

Cite this article Niazee, Fazlullah., Hakimifar, Khalil. (2023). Ismaili Invitation Organization and Its Role in Spreading the Ismaili Religion in the Indian Subcontinent. *Journal of Subcontinent Researches*, 15(44), 229-244. DOI: [10.22111/jsr.2021.32765.2019](https://doi.org/10.22111/jsr.2021.32765.2019)

سازمان دعوت اسماعیلیان و نقش آن در نشر و گسترش مذهب اسماعیلی در شبه‌قاره هند

سیاوش یاری^۱ | مسلم سلیمانیان^۲ | سحر زریون^۳

۱. نویسنده مسئول: دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران، ایمیل: s.yari@ilam.ac.ir

۲. استادیار گروه تاریخ، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران

۳. دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران

چکیده

بهره‌مندی از سازمان دعوت برای نشر و گسترش آیین، از بارزترین مشخصه‌های مذهب اسماعیلی است. اسماعیلیان، بدون هیچ‌گونه تعصبی که منجر به محدودیت شود، به‌خوبی توانستند از ویژگی‌های مثبت تمام مذاهب، فرق و فلسفه‌ها بهره‌برده و حاصل آن را با شیوه تبلیغاتی و تشکیلات بسیار هوشمند و منظم خود با عنوان سازمان دعوت درآمیزند. سؤال بنیادین پژوهش این است که سازمان دعوت اسماعیلیان در قیاس با عوامل دیگر همچون محتوای آموزه‌های اسماعیلی، در استقرار و استمرار آیین اسماعیلی در سرزمین هند چه تأثیری داشته است؟

اهمیت شناخت سازمان دعوت اسماعیلیان در نشر و گسترش مذهب اسماعیلی این است که نتایج شناخت اسماعیلیان از منظر پیروان این فرقه تا حدود زیادی مغفول مانده است؛ از این‌رو در این پژوهش تلاش می‌شود به شیوه توصیفی-تحلیلی، نقش سازمان دعوت اسماعیلیان و نظام فکری آنان در نشر و گسترش مذهب اسماعیلی در شبه‌قاره هند مورد بررسی قرار گیرد. به نظر می‌رسد که به‌رغم تفاوت در فرائض و اعتقادات دینی میان فرقه‌های مختلف اسماعیلیان هند، آنان از مؤلفه‌هایی چون نقش محوری امام در نظام فلسفی و پیوستگی میان تاریخ و فراتاریخ برخوردار هستند و این اندیشه در شیوه‌های تبلیغی و سازمان دعوت نقش اساسی داشته است.

واژه‌های کلیدی: اسماعیلیان، سازمان دعوت، آموزه‌های عقیدتی، تبلیغات، شبه‌قاره هند

۱- مقدمه

آغاز تشکیل مذهب اسماعیلی، به اختلاف بر سر جانشینی امام جعفر صادق (ع) در سال ۱۴۸ ه.ق برمی‌گردد. اسماعیلیان با فعالیت‌های انقلابی خود توفیق تشکیل دولت را یافتند و خلافت فاطمی را در سال ۲۹۷ ه.ق/۹۰۹ م بنا نهادند. با سازمان دعوت و تشکیلات منظم خود مردم بسیاری از اقوام و ملل گوناگون از جمله سرزمین هند را به مذهب خود وارد کردند و به رقیب سرسخت خلافت عباسی تبدیل شدند. دعوت اسماعیلی در سرزمین هند قرین موفقیت بود و بعدها این سرزمین به‌عنوان مقرر

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۵، شماره ۴۴، ۱۴۰۲، صص ۲۲۹-۲۴۴.

تاریخ آماده انتشار: ۱۴۰۰/۰۶/۰۶

تاریخ پایان اصلاحات: ۱۴۰۰/۰۵/۱۳

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۸/۱۰/۰۱

استناد: یاری، سیاوش؛ سلیمانیان، مسلم؛ زریون، سحر. (۱۴۰۲). سازمان دعوت اسماعیلیان و نقش آن در نشر و گسترش مذهب اسماعیلی در شبه‌قاره هند. *مطالعات شبه‌قاره*، ۱۵(۴۴)، ۲۲۹-۲۴۴.

DOI: [10.22111/jsr.2021.32765.2019](https://doi.org/10.22111/jsr.2021.32765.2019)

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© نویسندگان

اصلی مذهب اسماعیلی تبدیل شد. اسماعیلیان در هند دچار انشعابات شدند که عمده‌ترین آنان بهره‌ها و خوجه‌ها (آقاخانین کنونی) هستند.

مذهب اسماعیلی، مذهبی است که از ترکیب التقاطی مذاهب، فلسفه‌ها، واقع‌گرایی و توجه به نارضایتی‌های اجتماعی تشکیل شده است. به‌طور کلی اسماعیلیان گروهی بودند که به روشنفکری در دنیای اسلامی شهرت داشتند و در تلاش بودند که عقل آدمی را از جمود دور سازند و به سمت آزادی سوق دهند که همین امر نیز منجر به دشمنی‌های بسیار کسانی شد که توانایی درک عقاید آنان را نداشتند. به قول عارف تامر: «مردم با چیزهایی که نسبت به آن‌ها جهالت دارند، دشمنی می‌ورزند» (تامر، ۱۹۹۱: ۱۶۴).

در رابطه با کیفیت گسترش و موفقیت آیین اسماعیلی نظرهای گوناگونی وجود دارد. آیین اسماعیلی در واقع به این دلیل توانست به سرعت توسعه یابد که نشانگر و احیاکننده مذاهبی بود که اسلام آن‌ها را از بین برده بود و حال آن‌ها را به نحوی وارد اسلام کردند تا اسلام را از درون تخریب کنند (لوئیس، ۱۳۶۳: ۱۰۷). یکی از دلایل دادن اتهام الحاد به پیروان این مذهب همین بود. از نظر بغدادی اسماعیلیان، ماتریالیست‌های زندیقی بودند که به ابدیت جهان و انکار پیامبران و کل شریعت اعتقاد داشتند؛ چراکه آن‌ها به همه چیز اجازه می‌دهند که به‌صورت طبیعی خود رشد کند (بغدادی، ۱۳۸۸: ۱۳۰-۱۳۱). از نظر شرق‌شناسان متقدم معاصر، آیین اسماعیلی نه به‌عنوان یک نهضت مذهبی، بلکه یک نهضت ملی و نژادی در واقع به‌عنوان نهضت ایرانیان در مقابل سامی‌نژادها شناخته شده است که به‌نظر آن‌ها این نهضت در وهله اول محدود به ایرانیان نبوده است؛ در واقع این قیام در قرون بعد، در بین اعراب یا سرزمین‌های سامی‌نژاد عراق و سوریه شدیدتر بود (لوئیس، ۱۳۶۳: ۱۰۷). چنین به‌نظر می‌رسد که جنبش اسماعیلی در اصل بدعت‌آمیز نبوده و هدفی برای انهدام اسلام نداشته است. در واقع حرکتی مترقی در تشیع برای استقرار حکومت الهی و اسلامی به‌طور حقیقی بوده است (هالیستر، ۱۳۷۳: ۲۳۱).

۱-۱- بیان مسئله و سؤالات تحقیق

به‌طور کلی نظام فکری اسماعیلیان دارای جذابیت خاصی بود که تأثیر بسیاری بر پیروان خود گذاشت؛ به اندازه‌ای که از هرگونه تلاشی بدون هیچ‌گونه واهمه‌ای از خطرات، در راه گسترش این دعوت و بذل جان در راه آن فروگذاری نمی‌کردند. یکی از دلایل این جذابیت، مستور بودن است که باعث ترغیب هرچه بیشتر مردم به سوی خود می‌شد. هرچقدر سرّ دقیق‌تر و پنهانی‌تر باشد، جذابیت آن بیشتر است. انسان به‌طور ذاتی در پی کشف غرایب و عجایب است؛ از طرف دیگر جریان سری به هیچ وجه نمی‌تواند گسترش یابد و پایدار بماند، مگر زمانی که وارد عرصه زندگی اجتماعی شود و در برابر ظلم و ستم و فقر طغیان کند و آن را مختل سازد. از جهت دیگر مردم نیز مقاومت و همکاری با این جریان را احساس می‌کنند. اسماعیلیان همچنان آزادی اندیشه خود را حفظ کردند و فعالیت‌های انقلابی خود را ادامه دادند تا زمانی که توانستند قدرت سیاسی را به دست گیرند؛ هرچند که برای حفظ این آزاداندیشی ناچار بودند که همواره در ستر و خفا زندگی کنند و به‌طور پنهانی به فعالیت‌های خود پردازند که نتیجه آن جذب مردم از انواع و گروه‌های گوناگون به سمت خود بود.

مهم‌ترین مسئله پژوهش پیش‌رو این است که سازمان اسماعیلیان از نظر روش در ساختار تبلیغی خود برای نشر و گسترش مذهب اسماعیلی در هند از چه شاخصه‌هایی برخوردار بوده است و تأثیر این شاخصه‌ها در نشر و گسترش مذهب اسماعیلی در هند به چه صورت است. مدعایی که در پاسخ به سؤال پژوهش طرح می‌شود این است که امامت به‌عنوان اساسی‌ترین اصل و مبنایی عقیدتی در نظام اعتقادی اسماعیلیان دارای ارتباطی بی‌واسطه با ظواهر شریعت و نظام فکری پیروان این فرقه و ازجمله اسماعیلیان هند است که سازمان دعوت اسماعیلی با بهره‌گیری از شیوه‌های عملی تبلیغی خود و محتوای آموزه‌های آیین اسماعیلی سعی در اثبات اصل امامت و جنبه‌های الهی آن داشتند. همچنین قرار گرفتن امام اسماعیلی در مرکز شیوه‌های تبلیغی سازمان دعوت نزد اسماعیلیان هند حاکی از تلاش سازمان دعوت در ایجاد نوعی تاریخ مقدس و

مشروعیت‌بخشی دارد. بر این اساس امام در تفکر اسماعیلیان دارای نقش محوری است که مبنای روایات تاریخی و حوادث تاریخی در سازمان دعوت اسماعیلیان قرار می‌گیرد.

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

هند مهد ادیان، افکار و عقاید گوناگونی است که طی قرون متمادی در کنار یکدیگر زندگی مسالمت‌آمیزی داشته‌اند. مهم‌ترین هدف مقاله پیش‌رو تبیین سازمان دعوت اسماعیلی در هند و نقش آن در استقرار و استمرار این آیین در شبه‌قاره هند است. حیات عقیدتی و حتی سیاسی چند صد ساله این آیین و نقش آن در مناسبات فرهنگی ایران و هند در ادوار مختلف تاریخ ایران بعد از اسلام، ضرورت شناخت ریشه‌های تاریخی و فرایند نشر و گسترش آن در پرتو سازمان قدرتمند دعوت آنان را دوچندان می‌کند.

۱-۳- روش تفصیلی تحقیق

انتخاب روش تحقیق متأثر از ماهیت موضوع تحقیق است. از آنجا که تحقیق حاضر یک بررسی تاریخی است، روش گردآوری داده‌ها کتابخانه‌ای و ابزار آن فیش‌برداری است. بدین ترتیب هم منابع دست اول و هم تحقیقات جدید و پژوهشی موردنظر مطالعه و فیش‌برداری شد. چون موضوع تحقیق، تمرکز بر یک پدیده خاص تاریخی در یک محدوده زمانی مشخص است، یک مطالعه کیفی را می‌طلبید. از آنجا که هر اندیشه با تکیه بر مبانی بنیادین خود روش متناسب با خویش را تولید و رویدادها را در قالب آن تحلیل می‌کنند، روش پژوهش حاضر روشی توصیفی-تحلیلی است که سعی دارد با مرتبط ساختن مفاهیمی نظیر قدرت، سیاست و ایدئولوژی، پیرامون سازمان دعوت اسماعیلیان و نقش آن در نشر و گسترش مذهب اسماعیلی در شبه‌قاره هند، تحلیل‌های خویش را ارتقا بخشد.

۱-۴- پیشینه تحقیق

در رابطه با سازمان دعوت اسماعیلی و نقش آن در گسترش آیین اسماعیلی در شبه‌قاره هند، پژوهش مستقل و منسجمی وجود ندارد؛ ولی به صورت پراکنده در پژوهش‌های مختلف مطالبی بیان شده است. کتاب «تشیع در هند» اثر جان نورمن هالیستر، به‌طور مفصل در رابطه با تشیع، چگونگی ورود و استقرار آن به شبه‌قاره هند پرداخته است و فرقه‌های شیعه هند از جمله اسماعیلیان را مورد نقد قرار داده است و در این میان به عقاید اسماعیلیان و تشکیلات آنان نیز اشاراتی داشته است. فرهاد دفتری نیز در کتاب «تاریخ معاصر اسماعیلیان» به راهبردهای اسماعیلیان معاصر برای گسترش مذهب‌شان پرداخته است. وی ابتدا به مؤسسات، برنامه‌ها و سیاست‌های آقاخان‌یان برای نشر مذهب‌شان، سپس به تاریخ داعیان معاصر بهره و اقداماتشان و عقاید کنونی اسماعیلیان و تأثیر دنیای مدرن بر آنان را مورد بررسی قرار داده است. وی در کتاب «تاریخ سنت‌های اسماعیلیه» به بررسی عقاید اسماعیلیان، قوانین و مقررات و تشکیلات آنان پرداخته است. همچنین کتاب «طائفه الاسماعیلیه» محمدکامل حسین با اطلاعات ارزشمندی که در رابطه با اسماعیلیان دارد، در ابتدا به تاریخ اسماعیلیان پرداخته و در فصول پایانی کتاب خود نظام اسماعیلیان و عقایدشان را مورد نقد قرار داده است. محمد سعید بهمن‌پور نیز در کتاب «تاریخ اسماعیلیه از گذشته تا کنون» در خلال کتاب خود به سازمان دعوت و آداب مذهبی و عقاید و مراسمات اسماعیلیان نیز پرداخته است. «بررسی تاریخ، باورها و پراکندگی جغرافیایی شیعیان خوجه اثنی‌عشری» پایان‌نامه کارشناسی ارشد رحمت زمانی که در آن به خوجه‌های اثنی‌عشری که به سبب بروز انشقاق میان خوجه‌ها به مذهب اثنی‌عشری درآمدند، اشاره دارد و بحث خود را از دوره اسماعیلیان نزاری در الموت آغاز کرده است و به بررسی تاریخ، اندیشه‌ها، آیین و پراکندگی جمعیتی آنان می‌پردازد. «اسماعیلیان نزاری ایران از سقوط الموت تا آغاز امامت آقاخان سوم با تأکید بر دوره قاجاریه» پایان‌نامه کارشناسی ارشد کامبیز امیرقاسمی که در آن به بررسی اوضاع و احوال نزاریان ایران در دوره قاجار تا هنگام انتقال مرکز امامت

اسماعیلیه به هند پرداخته است. «بهره‌ها در بستر تاریخ و اندیشه (جماعتی از شیعیان اسماعیلیه طیبیه هند) پایان‌نامه کمیل راجانی است که به بحث در رابطه با تحولات بهره‌های طیبی در گذر زمان و میراث علمی، اندیشه‌ها، اعتقادات و آیین‌شان پرداخته است. وی مقاله با همین عنوان نیز ارائه کرده است. «بررسی تاریخ تطور و اصول عقاید شیعیان بهره‌ داودی» نوشته امیربهرام عرب احمدی مقاله‌ای است که به بررسی دلایل جدایی بهره‌ها از اکثریت اسماعیلیه و تحولات پدید آمده در بین پیروان این مذهب پرداخته است و سپس به اصول، عقاید، شیوه زندگی و نحوه سازماندهی داخلی به صورت مختصر اشاره کرده است. «بررسی جایگاه بهره‌ها و خوجه‌ها در هند» نوشته سید اظهري لمراسکی و اوانی مقاله‌ای است که به آغاز پیدایش اسماعیلیان، انشعابات آنان، ورودشان به هندوستان و اصول و عقاید و همچنین زندگی اجتماعی‌شان به صورت مختصر بحث شده است. «شناخت بهره اسماعیلی (پیدایش، باورها، آیین‌ها)» نوشته احمدی، مقاله دیگری است که به بررسی تاریخ بهره‌ها در جهت شناخت آنان، نظام فکری، عقیدتی و آیینی بهره‌ها در جهت پی‌بردن به نقاط قوت و ضعف این جماعت است.

۲- سازمان دعوت

ظهور اسماعیلیان به عنوان دومین فرقه پرجمعیت شیعه بعد از اثنی‌عشری نتیجه اختلاف بر سر جانشینی امام صادق (ع) در سال ۱۴۸ه.ق/ ۷۶۵م. بود که به سرعت به کمک داعیان خود که در تشکیلاتی به نام سازمان دعوت سازمان‌دهی شده بودند، شواهد تاریخی از استقرار فرزندان محمد بن اسماعیل در شهر «سلمیه» شام در نزدیک حمص سوریه خبر داده‌اند. آنان در سلمیه در هیئت تجار فعالیت و شخصیت خود را پنهان می‌کردند و داعیان خود را به نقاط مختلف می‌فرستادند (کامل حسین، ۱۹۵۹: ۱۵). آن‌طور که از شواهد تاریخی معلوم است، سلمیه نخستین پایگاه فعالیت‌های سیاسی و نظامی اسماعیلیان بوده است. که از مکان‌های منحصربه‌فرد که هم از جهات سیاسی، نظامی، اقتصادی و هم از لحاظ تجاری به دلیل فرار گرفتن بر سر راه بین‌المللی تجارت اهمیت شایانی دارد، با در نظر گرفتن اهمیت تجارت در نظر اسماعیلیان به عنوان یکی از راهبردهای مهم گسترش دعوت، می‌توان دلیل توجه امامان اسماعیلی به سلمیه را درک کرد. در واقع سلمیه پایگاه تشکیل سازمان دعوت به شمار می‌آید که اساس آن بر داعیان استوار بود؛ اما از اهداف تشکیل این سازمان می‌توان به گسترش آیین اسماعیلی در نقاط مختلف و کسب قدرت و سرانجام براندازی خلافت عباسی که بزرگ‌ترین رقیب اسماعیلیان به شمار می‌رفت، اشاره کرد. اسماعیلیان توانستند پیروان زیادی در سرزمین‌های مختلف از جمله ایران، بحرین، شام، یمن، هند و... به دست آورند. فعالیت‌های انقلابی آنان در سال ۲۹۷ه.ق/ ۹۰۹م. منجر به تأسیس دولتی اسماعیلی به رهبری امام اسماعیلی به نام فاطمیان در شمال آفریقا، در رقابت با خلافت عباسی شد.

اسماعیلیان از طریق سازمان دعوت خود به تبلیغ آیین اسماعیلی می‌پرداختند و شناخت سازمان دعوت میسر نمی‌شود، مگر با شناخت تشکیلات عقیدتی اسماعیلیان؛ زیرا این سازمان بر مبنای عقاید آنان تشکیل شده است. فلسفه دینی و عقیدتی مذهب اسماعیلی در مسیر خود از هدایت، ارشاد، تعلیم معلم و امامی معصوم و مجرب بهره می‌گیرد که راه سعادت و اسرار را برای پیروان خود تبیین و از راه تأویل، تفسیر می‌کند. از جهتی هم در بیشتر عقاید خود به خصوص در زمینه امامت و وصایت با شیعیان اثنی‌عشری هم عقیده هستند که این هم‌سویی دلایل این است که این دو مذهب برای مدتی با هم هم‌صدا بودند و از یک زمان به بعد از هم جدا شدند و در مورد کیفیت رسیدن به مرتبه امامت با هم دچار اختلاف شدند. از طرف دیگر، اسماعیلیان عقاید دینی خود را با نظریات فلسفی همگام و توجیه و با تأویلات شاعرانه همراه و بیان می‌کردند و می‌کوشیدند فکر مذهبی خود را با موازین منطق و نظر و فلسفه عقلی، با گونه‌ای خاص منطبق کنند (فضایی، ۱۳۹۲: ۴۴۰). اسماعیلیان که سازمان دعوت خود را بر اساس عقیده و فلسفه‌شان تأسیس کردند، فلسفه مذهبی‌شان بر تأمل بر نظام حاکم بر جهان و مخلوقاتی بنا شده است که انسان را احاطه کرده‌اند. آنان میان تمام ادیان و فلسفه امتزاج دادند و آن را با مذاهب اسلامی

درآمیختند و مذهبی را تشکیل دادند که آمیزه‌ای از تمام ادیان و مذاهب و فلسفه‌ها بود که در نهایت به آن روش تبلیغی خود را افزودند (کامل حسین، ۱۹۵۹: ۱۳۱).

مذهب اسماعیلی با سازمان دعوت منظم و پیشرفته خود از دیگر فرق و مذاهب اسلامی متمایز می‌شود، اسماعیلیان بعد از نشر آیین‌شان و کسب قدرت سیاسی همچنان از این سازمان نگاه‌داری کردند و تلاش فراوانی برای پیشرفت آن داشتند؛ زیرا به‌خوبی می‌دانستند که عصب اصلی و ریشه نگهدارنده این مذهب، همین سازمان دعوت است که بدون آن مذهب اسماعیلی استمرار نمی‌یافت و زنده نمی‌ماند (برهانپوری، ۱۹۹۱: ۱۷).

سازمان دعوت اسماعیلی دارای داعیانی بود که استعداد و توانایی‌های بسیاری داشتند که امام می‌توانست توسط آنان، مذهب خود را گسترش دهد. مذاهب و فرق دیگر مثل معتزله یا شیعه اثنی‌عشری و زیدی نیز دارای داعیانی بود و مختص به اسماعیلیان نبود؛ اما هیچ‌کدام از آنان مانند اسماعیلیان سازمان دعوت نظام‌مندی را تشکیل ندادند (کامل حسین، ۱۹۵۹: ۱۳۰). اسماعیلیان در نشر مذهب‌شان بر تنظیمات دقیق تکیه داشتند و داعیانی داشتند که مراتب آنان برحسب استعداد و تلاش‌شان در نشر دعوت تفاوت داشت. برای آنان ترتیب و مراتبی معین وجود دارد (السلومی، ۲۰۰۱: ۳۰۱). اسماعیلیان برای سازمان دعوت خود سلسله‌مراتبی قائل بودند که این سلسله‌مراتب و ترتیب آفرینش طبایع داعیان خود را با ترتیب آفرینش روحانیات که عقول ونوسی است، قیاس کرده‌اند و بدین ترتیب است:

۱- عقل اول = فلک الافلاک = ناطق؛ ۲- عقل دوم = فلک ثوابت = اساس؛ ۳- عقل سوم = فلک زحل = امام؛ ۴- عقل چهارم = فلک مشتری = باب؛ ۵- عقل پنجم = فلک مریخ = حجت؛ ۶- عقل ششم = فلک شمس = داعی بلاغ؛ ۷- عقل هفتم = فلک زهره = داعی مطلق؛ ۸- عقل هشتم = فلک عطارد = داعی محدود؛ ۹- عقل نهم = فلک قمر = مأذون؛ ۱۰- عقل دهم = مأذون فلک قمر = مأذون محدود (غالب، ۱۹۶۴: ۲۷).

مرتبه امامت نزد اسماعیلیان و همچنین سازمان دعوت جایگاه بسیار عالی دارد، هم از لحاظ اعتقادی و هم از لحاظ تشکیلات سازمانی اهمیت بسیاری برای مقام امام قائل بودند؛ به طوری که امامت در نزد اسماعیلیان از اصول دین به شمار می‌رود و امام در رأس این سازمان قرار داشت. از نظر آنان زمین هیچ‌وقت از وجود امام خالی نمی‌ماند. در سازمان دعوت اسماعیلی در مرتبه اول امام قرار دارد که تمام امور را دربرمی‌گیرد که خداوند آنان را اولی‌الأمر خوانده است (عمادالدین، ۱۹۹۱: ۲۸۲). از نظر اسماعیلیه در آیه «یا ایها الناس اطیعوا الله و اطیعوا رسول و اولی‌الأمر منکم»، مصداق اولی‌الأمر همان ائمه هستند که همه امور برای ایشان است و آنان ولات امر هستند (النعمان، ۱۹۸۶: ۶۷).

سرزمین هند، از جمله سرزمین‌هایی بود که اسماعیلیان در آنجا موفقیت شایانی کسب کردند؛ به طوری که بعدها به‌عنوان پایگاه و مقر سازمان دعوت اسماعیلیان تبدیل شد.

اسماعیلیان در هند به دو گروه عمده تقسیم می‌شوند که این انشقاق به این دلیل بود که در سال ۴۸۷ه.ق/ ۱۰۹۴م. اسماعیلیان با مهم‌ترین بحران داخلی خود که اختلاف بر سر جانشینی امام بود، مواجه شدند. بعد از مرگ مستنصر خلیفه فاطمی بر سر جانشینی او بین دو پسرش «نزار» و «مستعلی» اختلاف پیش آمد که نتیجه آن به‌وجود آمدن یک انشقاق بزرگ در بدنه جامعه اسماعیلی بود. بعد از آن اسماعیلیان به دو گروه عمده تقسیم شدند: نزاریان و مستعلویان (ماهر، ۱۳۷۶: ۶؛ جوینی، ۱۳۵۵: ۱۷۷-۱۷۹). همچنین اسماعیلیان را در هند نیز دو گروه عمده تشکیل می‌دهد: گروه اول بهره‌ها هستند که امامت مستعلی را پذیرفته و از حمایت دولت فاطمی برخوردار بودند و در کشمکش اختلاف بر سر جانشینی آمر به پشتیبانی نهضت طیبی در مقابل حافظی زیر نظر داعیان یمن به کار خود ادامه دادند. گروه دوم که امامت نزار را پذیرفتند با‌عنوان خوجه‌ها شهرت یافتند.

۳- سازمان دعوت در هند

۳-۱- بهره‌ها

اسماعیلیان مستعلوی - طیبی هند که به بهره‌ها شهرت دارند، از تشکیلات و سازمان دعوت اصلی اسماعیلیان پیروی می‌کردند. در واقع بهره‌ها که تابع خلافت فاطمی و صلیحیون بودند، کم‌وبیش از تشکیلات اصلی اسماعیلیان پیروی می‌کردند. جز اینکه از تشکیلات و سازمان فدائیان استفاد نمی‌کردند؛ زیرا سازمان فدائیان بعد از سقوط الموت از بین رفت، اما بعدها آنقدر پیشرفت کردند که سازمان دعوت طیبی به هند منتقل شد.

بهره‌ها تمام شعائر دینی را اقامه می‌کنند و به تمام احکام اسلامی پایبندند و در اکثر موارد با شیعیان اثنی‌عشری موافق هستند (رضایی‌مقدم، ۱۳۹۴: ۵۰). در زمان داعی داود بن عجب شاه، شکافی میان بهره‌ها به وجود آمد، آنان به دو گروه داودی و سلیمانی تقسیم شدند. سازمان دعوت داودی‌ها به صورت تقریبی به همان شیوه سازمانی تنظیم شده بود که طیبی‌ها در یمن پایه‌گذاری کرده بودند که همان سازمان اصلی اسماعیلیان بود. در رأس سازمان دعوت داعی مطلق وجود داشت که نایب امام غائب به‌شمار می‌رفت و داودی‌ها با القاب تشریفاتی «ملاجی» یا «سیدنا صاحب» او را می‌خواندند که تاکنون نیز به همان صورت است. داودی‌ها داعی مطلق را معصوم و صاحب علم الهی می‌دانند که به امر و اذن امام بر تمام امور جامعه داودی ولایت مطلق دارد. داعی مطلق با نص داعی پیشین منصوب می‌شد (بهمن‌پور، ۱۳۸۶: ۳۱۲).

داعیان تلاش فراوانی برای گسترش آیین اسماعیلی داشتند؛ اما آن‌ها در دوره حکام گورکانی که اکثر آنان دارای سیاست تساهل مذهبی بودند و در زمان آنان عالمان شیعه در سطوح بالای حکومتی و علمی قرار داشتند، از این فرصت به نفع خود استفاده کردند و فعالیت‌های خود را گسترش دادند. امور دعوت چنان پیشرفت داشت که مقرر داعی مطلق که تا آن زمان در یمن بود، به هند منتقل شد؛ زیرا داعیان، هند را پایگاهی مناسب با آینده درخشان می‌دیدند (هالیستر، ۱۳۷۳: ۳۰۵). در سازمان دعوت اسماعیلی امر اطاعت مطلق اهمیت بسیار بالایی دارد؛ به همین دلیل در این زمان در دوران «داعی محمد بن حسن» (۹۴۶ه.ق/۱۵۳۹م) بیست و سومین داعی مطلق اسماعیلیان در یمن، به محض اینکه متوجه ضعف و زوال دعوت در یمن شد، در صدد فراهم کردن زمینه انتقال قدرت به سرزمین هند برآمد؛ پس بدین منظور به والی دعوت در هند نامه نوشت و از او خواست اسماعیلیانی که طالب علم و دارای زمینه مناسب هستند، به یمن بفرستد تا مورد آموزش قرار گیرند که بعدها همگی آنان به منصب داعی مطلق رسیدند. البته وجود شرایط نامساعد در یمن به دلیل غلبه عثمانی‌ها بر یمن و اینکه سهم بزرگ‌تری از عایدات دینی از طرف طیبی‌های هند تأمین می‌شد، از دلایل دیگر انتقال مقرر دعوت به هند بود (برهانپوری، ۱۹۹۱: ۱۸۲).

در این میان داعیان در هند تلاش فراوانی برای تحسین شرایط اسماعیلیان می‌کردند. رسیدگی به امور پیروان خود از وظایف مهم داعیان به شمار می‌رفت که داعیان در این راستا به تجدید بنای مساجد، بازسازی محله‌ها، حفر چاه و تأسیس مغازه‌هایی برای بهره‌ها و تأمین مایحتاج آنان می‌پرداختند.

در زمان حاکمان گورکانی داعیان چون شرایط را مناسب یافتند، تلاش کردند برای کسب آزادی عمل و گسترش دعوت به حکام نزدیک شوند و بسته به میزان فراهم بودن شرایط به حاکم نزدیک‌تر می‌شدند؛ به همین دلیل این ارتباط در دوران اکبرشاه گورکانی که در میان دیگر حکام گورکانی بیشترین تسامح مذهبی بود، به حداکثر خود می‌رسد؛ به طوری که در زمان داود بن قطب شاه داعی بهره، نایب اکبر شاه در احمدآباد سیاست ضدشیعی داشت، پس داعی برای دادخواهی و بردن شکایت به نزد اکبر شاه رفت حاکم نیز از او به گرمی استقبال کرد و به عاملان خود در گجرات دستور داد آزادی مذهبی را در رابطه با بهره‌ها رعایت کنند (دفتری، ۱۳۹۶: ۳۴۵). در زمان اورنگ زیب اسماعیلیان شرایط بسیار بدی داشتند؛ به طوری که برخی از داعیان‌شان نیز به دستور اورنگ زیب به قتل رسیدند و در نتیجه آنان مجبور به تقیه و کاستن فعالیت‌های خود شدند؛ اما بعد از اورنگ زیب شرایط برای ترقی و پیشرفت آنان فراهم شد و داعیان دوباره به فعالیت‌های تبلیغی خود ادامه دادند و به ساخت مساجد

و مدارس و گسترش دعوت پرداختند (برهانپوری، ۱۹۹۱: ۴۶۶). این شرایط حتی در دوره استیلای بریتانیا بر انگلیس نه تنها همچنان ادامه یافت، بلکه به دلیل برقراری ارتباط دوستانه داعیان با بریتانیایی‌ها بسیار گسترش یافت (دفتری، ۱۳۹۵: ۳۵۲).

به‌طور کلی در سازمان دعوت، داعیان دارای قدرت مطلق بودند. برای مسئله تأکید فراوان داشتند. این مسئله در زمان داعی «طاهرسیف‌الدین بن محمد برهان‌الدین» (۱۳۸۵-۱۳۳۳ ه.ق/ ۱۹۶۵-۱۹۱۵ م.) به اوج خود رسید. از زمان ملکه حره، داعیان صاحب مقام و قدرت دنیوی نبودند؛ اما داعی طاهر سیف‌الدین توانست مقام دنیوی و معنوی را کسب کند. او از سال ۱۲۳۸ ه.ق دارای عنوان سردار درجه یک بمبئی، یکی از مقامات سه‌گانه حکومت انگلستان در هند، بوده است. به قول هالیستر «داعی مطلق پادشاهی بود که کشوری نداشت، ولی فرمانروایی می‌کرد» (هالیستر، ۱۳۷۳: ۳۳۴). این قدرت مطلق در نهایت منجر به یک نهضت اصلاح‌طلبانه و درگیری اصلاح‌طلبان با سازمان دعوت شد (بهمن‌پور، ۱۳۸۶: ۳۲۴).

نمونه‌ای از نص داعی مطلق را که داعی بدرالدین ابراهیم بر سیف‌الدین داشته به این صورت است:

«بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله رب العالمين و صلوات و سلام بر رسول خدا حضرت محمد و خاندان پاکش. این است وصیت من بر مملوک آل محمد از نسل اسماعیل پسر شیخ آدم صفی‌الدین پسر سیدنا زکی‌الدین پسر سیدنا بدر‌الدین پسر ملا راج، و شهادت می‌دهم که خدایی جز الله نیست و هیچ شریکی ندارد. خدایی واحد و بی‌نیاز هیچ یاور و فرزندی ندارد و شهادت می‌دهم محمد پیامبرش است که بشارت‌دهنده و بیم‌دهنده به سوی حق است و اینکه علی ابن ابیطالب وصی و خلیفه بعد از اوست و فاطمه‌زهره سیده زنان و از اهل کساء و همسر سید اوصیاء و پسرانش حسن و حسین امامان برحق هستند و پدرشان برتر از آنان است و امامت در نسل امام حسین باقی مانده است تا روز قیامت از فرزندی به فرزند دیگر می‌رسد و اینکه شهادت می‌دهم روز قیامت و جهنم حق است و خداوند مردگان را محشور می‌نماید. من امور دعوت در جزیره یمن که جزایر هند و سند را نیز شامل می‌شود، به برادرم شیخ ابراهیم پسر شیخ عبدالقادر می‌دهم که هرکس را بخواهد در تمام امور عزل یا نصب نماید و امر او بر تمام حدود واجب و لازم الاجراست. پس هرکس از او اطاعت نماید از من، خدا و رسولش اطاعت نموده است و هرکس از او سرکشی نماید از من، خدا و رسولش سرکشی نموده است. من او را به تقوای خداترسی در تمام امور خاص و عام، انجام شرایع امر می‌نمایم و اینکه اسماعیلیان را از کوچک‌ترین شان در مقام مانند برادر ببیند و بر اجرای مراسمات دینی تلاش فراوانی داشته باشد و بر آموزش علم و انجام واجبات و امور شرعی تلاش نماید و مؤمنان و مؤمنات را به تقوای الهی امر نماید و او را به پیروی از صراط مستقیم امر می‌نمایم او نیز به کارهایی که می‌گوید ملزم است و من با سلامت کامل جسمی و عقلی این وصیت را می‌نمایم، در تاریخ شانزدهم ماه ذی‌قعدة سال ۱۱۴۹ هجری. پس ای برادرم من امر دعوت را به گردن تو آویختم و از تو می‌خواهم به امور دنیوی توجهی ننمایی؛ زیرا دار دنیا فانی است و تو ای برادرم ای پسر عبدالقادر به خانواده من با نظر شفقت و رحم نظر کن و برای من انفاق کن» (برهانپوری، ۱۹۹۱: ۴۵۷ تا ۴۵۴). بعد از جدایی شاخه مستعلوی و نزاری و بعد از آن حافظی و طیبی، پایگاه دعوت در یمن امور دعوت را برعهده گرفت. در هنگام غیبت امام طیب امور اجرایی به دست داعی مطلق در یمن سپرده شد که بالاترین مرتبه به‌شمار می‌رفت، داعیان را مأذون مکاسر کمک می‌کرد. بعد از این که دعوت طیبی به هند منتقل شد، در امور دعوت تغییراتی جزئی ایجاد شد.

تشکیلات سازمانی بهره‌های داودی

یک دستگاه اداری مرکزی که در رأس آن داعی مطلق قرار دارد، بر کارهای جامعه داودی نظارت دارد. ادارات مرکزی این دستگاه در «بدری محل» در بمبئی قرار دارد و در آنجا اعضای ریش‌سفید مراتب دعوت از جمله برادران و پسران داعی دفترهای خاص خود را دارند. هر کودک داودی چون به پانزده سالگی برسد، سوگند «میثاق» وفاداری به امامان طیبی اسماعیلی و داعیان داودی که به آن «عهد اولیاء» و «بیعت» نیز گفته می‌شود، می‌بندد و می‌پذیرد که بدون هیچ‌گونه شرطی، مطابق با عقاید و رویه‌های داودیان عمل نمایند و از آن زمان وی به طور رسمی به جامعه داودی تشریف می‌یابد و از زمره

مؤمنان محسوب می‌شود. این عهد را بزرگسالان داودی نیز هر سال در هجده ذی‌الحجه یعنی در عید غدیر خم تجدید می‌نمایند که این میثاق در واقع یادآور رسوم فاطمیان است (دفتری، ۱۳۹۵: ۳۱۶).

تفاوتی که سلسله‌مراتب داودی با سلسله‌مراتب اصلی اسماعیلی دارد این است که بعد از رتبه «مکاسر» رتبه «شیخ» قرار دارد. شیخ، در مراکز بزرگ جماعت انجام وظیفه می‌کند. او محل نشستن افراد را در مجالس تعیین و مراتب داعیان را اعلام می‌کند. تعداد آن‌ها هیچ‌ده تن بود که از طبقه‌ی ثروتمند جامعه انتخاب می‌شدند. در گذشته شیخ در مورد اصول عقاید عرفانی به حد کافی تعلیم می‌دید و برای ترقی به مراحل بالاتر آماده می‌شد؛ اما امروزه دیگر این امر چندان صادق نیست، شیخ می‌تواند در صورت اجازه، امامت نماز را برعهده گیرد.

ملا: اعضای این مرتبه پیش‌نمازهای جماعت‌های کوچک و پراکنده‌اند، ولی هر جا که جماعت بیش از یک مسجد داشته باشد، به غیر از ملا یک «پیش‌امام» هم وجود دارد. ملاها اغلب در مدارس هم تدریس می‌کنند (هالیستر، ۱۳۷۳: ۳۱۵-۳۱۶).
میان صاحب: از مقام‌های کم‌اهمیت محسوب می‌شود و به جای پیش‌نماز می‌ایستد و شال سفید رنگی به او می‌دهند که آن را دور کمر می‌پیچند یا زیر بغلش می‌گیرد (همان).

علاوه‌بر این اشخاص، عامل‌هایی وجود دارند که از بین مشایخ انتخاب می‌شوند، پس هم‌پایه آنان به شمار می‌آیند. آنان در واقع نمایندگان محلی داعی به‌شمار می‌آیند و تاحدودی بر مراتب پایین‌تر نظارت دارند و همین‌طور از وظایف آنان جمع‌آوری برخی وجوهات در شهرهایی مثل «برهانپور، اوجین، کراچی و بمبئی» است. عامل‌ها به‌طور معمول از بستگان داعی هستند و همین‌طور با عنوان تشریفاتی میان صاحب و بهایی صاحب خوانده می‌شوند. از دیگر وظایف او نظارت بر امور مذهبی نظیر ازدواج ازدواج، طلاق، تجهیز میت و اموری از این قبیل که بدون نظارت یا اجازه‌ی عامل از شرعی هیچ اعتباری ندارد. برای انجام این امور مذهبی، مبلغی را دریافت می‌کند که بیشتر آن برای ریاست سازمان دعوت فرستاده می‌شد. به‌طور معمول هر عامل برای مدت پنج سال منصوب می‌شد و به‌ندرت دوره‌ی او تمدید می‌شد و بعد از آن به منطقه‌ی دیگری فرستاده می‌شد (بهمن‌پور، ۱۳۸۶: ۳۱۳).

بهره‌ها سازمان دینی خود را «دعوت هادیه» و خودشان را «مؤمنین» می‌خوانند. اصول اعتقادی آنان برگرفته از دوران خلافت عباسی از کتاب «دعائم الاسلام» نوشته قاضی نعمان است که کتاب قانون بهره‌ها به‌شمار می‌رود. اکنون سازمان دعوت داودی‌ها در پی گسترش دعوت نیست و به امور تبلیغاتی دیگر نمی‌پردازد (دفتری، ۱۳۹۵: ۴۴۳).

۳-۲- سلیمانی‌ها

بر اثر اختلاف بر سر جانشینی داعی داود بن عجب‌شاه، میان داود بن برهان‌الدین و سلیمان بن حسن، نزاعی صورت گرفت و بدین ترتیب جامعه‌ی طیبی دچار انشقاق شد و به دو گروه داودی و سلیمانی منشعب شدند. برخلاف بهره‌های داودی، سلیمانی‌ها با دیگر جوامع مسلمان تعامل بیشتری دارند و خود را با تغییرات زندگی مدرن تطبیق داده‌اند و با پذیرفتن عقاید سکولار به کسب تحصیلات عالی کوشیدند تا جایی که اولین وکیل پایه‌یک مسلمان هند، یک سلیمانی بود. آنان خود را از قیود شرعی رها کردند و سعی کردند در راه پیشرفت گام نهند. زنان سلیمانی تا حدودی اولین زنان مسلمان در هند بودند که در کشف حجاب پیشقدم شدند. آصف علی فیضی از متخصصان معاصر فقه اسماعیلی، یک سلیمانی است. به‌طور کلی سازمان دعوت سلیمانی بسیار ساده است. داعی مطلق بر امور دعوت نظارت دارد که سه جزیره‌ی یمن، هند و سند (پاکستان) ناحیه‌ی او به‌شمار می‌آیند، او خود در یمن ساکن است و با عنوان داعی قبایل بام شناخته شده است. سلیمانی‌های هند از نماینده‌ی داعی مطلق که منصوب نامیده می‌شدند، اطاعت و پیروی می‌کنند. «منصوب» که بر امور دعوت در پاکستان نیز نظارت دارد، در «بارودا» ساکن است. در میان سلیمانی‌ها منصب شیخ وجود ندارد (بهمن‌پور، ۱۳۸۶: ۳۳۵-۳۳۶).

۳-۳- جامعه‌السیفیه

نهضت اسماعیلی نه تنها یک جنبش سیاسی، بلکه یک جنبش فکری و عقلی به شمار می‌آید که هدفش تکامل انسان و بازگشتش به اصل خویش است. یکی از مهم‌ترین اموری که اسماعیلیان همواره به آن توجه و تأکید فراوان می‌کردند، مسئله آموزش است که با نگاهی گذرا به اقدامات داعیان اسماعیلی می‌توان به اهمیت این موضوع از دیدگاه آنان به‌خوبی پی برد. در واقع تعلیم، تربیت و آموزش از پیش‌شرط‌های اساسی در دعوت اسماعیلی به‌شمار می‌آید؛ به‌همین دلیل یکی از وظایف اصلی یک داعی، تعلیم و تربیت پیروان و فراهم‌کردن تسهیلات و امکانات برای این منظور است؛ زیرا همواره تعلیمات دینی، وسیله‌ای برای پرورش ارزش‌های اخلاقی و تداوم میراث ادبی و تقویت پیوندهای دینی به‌شمار می‌آید. از جمله این اقدامات تأسیس مدارس متعدد و برگزاری مجالس متعدد برای وعظ و سبّ، برای یادگیری مطالعه متون دینی به پیروی از سنتی که در تاریخ دعوت داشته، توسط داعیان است (دفتری، ۱۳۹۶: ۴۲۷).

دادن لقبی به نام «تعلیمیه» برای اسماعیلیان بی‌دلیل نیست. با نگاهی به تاریخ اسماعیلیه می‌توان به‌خوبی رشد و نمو حیات علمی، افزایش علما، گسترش تألیفات و تشکیل مراکز علمی را به‌خوبی دید. این سیاست در شبه‌قاره هند نیز ادامه داشت و داعیان همواره در تلاش بودند که مراکز علمی را برای آموزش اسماعیلیان تأسیس کنند. همچنین سعی داشتند که شرایط و امکانات را برای این امر فراهم کنند. در دوره عبدالعلی سیف‌الدین که آغازگر شکوفایی ادبی بود، هسته اولیه جامعه‌السیفیه که در ابتدا حوزه علوم دینی به نام «درس سیفی» بود، ایجاد شد. این داعی برنامه آموزشی فشرده و بسیار منظمی را برای اسماعیلیان فراهم کرد که نتیجه آن افزایش سطح مطالعات زبان عربی و مسائل فقهی بود، به تدریج پیشرفت قابل توجهی در زمینه فعالیت‌های تعلیم و تربیتی دعوت حاصل شد. با آمدن متون لسان‌الدعوت تعالیم بیشتری در دسترس بهره‌ها قرار گرفت. در اوایل قرن نوزدهم میلادی داعی عبدالعلی سیف‌الدین آن را به‌صورت خیلی رسمی‌تر توسعه داد و در اوایل قرن بیستم میلادی داعی طاهر سیف‌الدین، حوزه علوم دینی درس سیفی را به جامعه‌السیفیه تغییر نام داد (دفتری، ۱۳۹۶: ۳۹۱-۳۸). به‌طور کلی این محل، مرکز تعلیم و تربیت بهره‌ها به‌شمار می‌آید که نهادی بسیار مهم در تربیت اعضای جامعه بهره‌ها در سرتاسر جهان به‌شمار می‌آید که مرکز اصلی آن در شهر سورت در ایالت گجرات است و دارای سه شعبه دیگر در بمبئی، کراچی و نایروبی است (معصومی و حاجری، ۱۳۹۴: ۱۵۴-۱۵۳).

۳-۴- خوجه‌ها

جامعه خوجه نیز از سلسله‌مراتب و معتقدات اصلی اسماعیلی و نزاری پیروی می‌کردند (ن. ک فدایی خراسانی، ۱۳۶۲: ۳۵ تا ۳۱). با این تفاوت که خوجه‌ها به اعتقادات دینی جوامعی که می‌بایست کیش نزاری دربیاید، توجه خاصی مبذول می‌داشتند؛ به‌طوری که پیرهای نزاری با اینکه بت‌پرستی را منع و محکوم می‌کردند، اما از اسطوره‌های هند برای توضیح و تبیین بعضی از جنبه‌های تعالیمی خود استفاده می‌کردند و بهره می‌بردند. به‌ویژه اعتقاد به امامت را در یک چارچوب هندو مطرح ساختند. در کیش هندوان اعتقاد به «چهار یوگ» یا چهار عهد با طول‌های مختلف یا یک «مهایوگ» است که اشاره به چهار دوره کیهانی است که در طی آن ادواری خلق و معدوم می‌شود و گنان‌ها که کتاب‌های مذهبی خوجه‌هاست و به صورت اشعاری هستند نیز همین باورها را بیان می‌کند (خمینی، ۱۳۸۹: ۶۱۹).

عدم تعصب در نهضت اسماعیلی یکی دیگر از دلایل پیشرفت آنان است، خوجه‌ها به‌دلیل راهبرد تأثیرپذیری از فرهنگ و سنت هندو در امور دعوت به این صورت عمل می‌کردند که پیرهای نزاری به معاشرت با مردم همچون یکی از خودشان می‌پرداختند و فرایض دینی و اعمال مذهبی را نیز همراه با آنان به جا می‌آوردند و هنگامی که شخص مناسب را می‌یافتند، او را با تعالیم جدید آشنا می‌کردند. پیرهای خوجه برای دعوت به مذهب اسماعیلی در رابطه با به جا آوردن فرائض دینی مانند

نماز، اجبار و پافشاری نمی‌کردند برای اینکه اسلام آوردن آنان را سهل کنند؛ چرا که در این زمینه عقاید اسماعیلی به آنان این مجال را داده بود (هالیستر، ۱۳۷۳: ۴۰۴).

می‌توان گفت خوجه‌ها به علت تأثیرپذیری از فرهنگ هند، نسبت به بهره‌ها دچار التقاط بیشتری شدند؛ به همین دلیل است که فرائض دینی و اعتقادات آنان با بهره‌ها و دیگر اسماعیلیان تفاوت‌هایی دارد، به‌خصوص در دوران آقاخان‌ها به بعد که خوجه‌ها به آقاخانیان شهرت یافتند. آنان برخلاف بهره‌ها، خواندن قرآن را برای همه اعضای خود ضروری نمی‌دانند؛ در عوض اعتقاد دارند که مطالعه سخنان آقاخان واجب‌تر است. نمازها و دعایشان را در اوقات متفاوت‌تر از سایر مسلمانان می‌خوانند؛ به طوری که در محتوای آن نیز تفاوت‌هایی وجود دارد (شیخ عطار، ۱۳۸۱: ۲۳۱).

اصول اعتقادی خوجه‌ها و نقش آن در سازمان دعوت

خوجه‌ها اولین اصل اعتقادی خود را امامت می‌دانند نه توحید. برای خوجه‌ها امام خداست که اساس اعتقاد آنان در معنی «آواتار» است که همان لفظی است که ایشان آن را به معنی تجسد الهی می‌گیرند؛ یعنی دهمین تجسد موعود ویشنو در وجود حضرت علی(ع) است (هالیستر، ۱۳۷۳: ۴۲۶). به‌طور کلی در آیین اسماعیلی امامت محوری است که تمام عقاید و فلسفه اسماعیلیان حول محور آن می‌چرخد. آنان ولایت امام را رکن اساسی در مقابل ارکان دین قرار دادند. اگر یک اسماعیلی از امام خود سرپیچی کند و یا به او دروغ بگوید، عبادت او مورد قبول خدا قرار نمی‌گیرد؛ چرا که خداوند سعادت عباد خود را به دست اولیای خود داده، پس توسط آنان مردم به سعادت می‌رسند و این سعادت از طریق شناخت آنان و اعتقاد به امامت آنان حاصل می‌شود (النعمان، ۱۹۹۶: ۱۰۹). این اعتقاد حتی اگر امامشان مجبور به تقیه و پنهان‌کردن مذهب واقعی خود بود خدشه‌ای به آن وارد نمی‌شد. مشاهده می‌شود که در زمان «شاه طاهر» امام نزاری اسماعیلی بعد از اینکه به هند مهاجرت کرد، توانست به نزد سلطان برهان نظام شاه تقرب جوید و در نهایت توفیق یافت که مذهب این حکومت سنی را به تشیع تغییر دهد (فدایی خراسانی، ۱۳۶۲: ۱۲۹). امام، سلطان را به مذهب تشیع اثنی‌عشری درآورد؛ زیرا او به خوبی دریافته بود موقعیت مناسبی برای آشکار کردن مذهب اصلی خود ندارد، در واقع او مذهب اصلی خود را در لفافه و در قالب اندیشه اثنی‌عشری و صوفیانه بروز داد؛ از طرف دیگر این مسئله را نیز باید در نظر گرفت که در آن شرایط که حکام مسلمان هند در پی حفظ روابط خود با حکومت شیعه اثنی‌عشری صفویه بودند، پذیرفتن مذهب اثنی‌عشری بسیار قابل‌قبول‌تر می‌نمود تا مذهب اسماعیلی.

بعد از روی کار آمدن آقاخان اول برخی آداب و رسوم در بین خوجه‌های هند رواج یافت؛ از جمله تشریف به مراتب مختلف فرقه بود که چیزی شبیه به مراتب مختلف دعوت در ابتدای دعوت اسماعیلی بود. مراتب مختلف دعوت نه مرحله داشت؛ اما مراتب مختلف فرقه که در هند رواج یافت، پنج مرحله بیشتر نبود و هر خوجه بدون در نظر گرفتن سن یا جنس، می‌توانست به هر کدام از آن‌ها که می‌خواست وارد شود، فقط برای وارد شدن به مراحل می‌بایست مبلغی را که حق ورود و اشتراک به‌شمار می‌رفت، پرداخت می‌کردند؛ برای مثال برای وارد شدن به مرحله اول باید هر خوجه پانزده روپیه ورودیه و ماهانه سه تا چهار روپیه حق اشتراک پرداخت می‌کرد که اعضا می‌توانستند به شخصه به نزد امام بروند و از او اذکار خاص دریافت کنند و بدین ترتیب مراحل را با پرداخت حق اشتراک‌های بیشتر، می‌توانست طی کند تا به رتبه‌های بالاتر ارتقا یابد که شخص می‌توانست ذکر بالاتری از امام دریافت کند و در مجالسی که مخصوص به هر رتبه بود شرکت کند. سازمان این رتبه‌بندی را «موتاکامنو پنجیب‌های» (Motakamno pangibhai) می‌نامند. این مراتب پنج‌گانه شامل هیچ‌گونه آموزش باطنی نمی‌شود (بهمن‌پور، ۱۳۸۶: ۳۴۹-۳۵۰).

در دوره آقاخان به‌خصوص در زمان آقاخان سوم امام اسماعیلی از شخصی به عنوان یک رهبر دینی و امام مذهبی خارج و به یک چهره بین‌المللی تبدیل می‌شود. او پرچمدار اصلی تجددگرایی بود. آقاخان سوم در جهت پیشرفت حال اسماعیلیان، مؤسساتی با واحدهای منفعت‌رسان به نام «شبهه توسعه آقاخانی» (ای. کی. دی. ان) را با هدف تأمین نیازهای جماعت

اسماعیلی، تأسیس کرد؛ چراکه آقاخان در مقام امام اسماعیلی بسیار معتقد است که در اسلام، دین و دنیا را نباید دو قلمرو جدا از هم دانست. از نظر او کسب منافع دنیوی باید در چارچوب موازین ارزش‌های اخلاقی دین دنبال شود. از دیدگاه آقاخان پرستش خدا فقط این نیست که عبادات و اعمال مذهبی باشد، بلکه بایستی از راه خدمت به خلق خدا و بشریت نیز تحقق یابد. همه مؤسسه‌ها و نهادهای شبکه توسعه آقاخان هدفشان کمک کردن به جوامعی است که از لحاظ اقتصادی در محدودیت مانده‌اند، به روش‌های مختلف است شرایط زندگی مردمان را بهبود بخشند تا آنان را از هر نوع وابستگی‌ای که آرزوهای آدمی را منع می‌کند و مناعت و عزت نفس آنان را تضعیف می‌کند، جلوگیری کنند (دفتری، ۱۳۹۵: ۲۵۰).

۴- نتیجه

مذهب اسماعیلی، مذهبی است که به وسیله تشکیلات خاص اعتقادی و سازمانی، با عنوان سازمان دعوت توانست به موفقیت‌های بسیاری دست یابد و در سرزمین‌های مختلف گسترش پیدا کند. در واقع باید گفت ویژگی‌های خاص این جنبش تبلیغی، کوشش‌های سخت و خستگی‌ناپذیر و پنهانی داعیان، فعالیت‌های انقلابی و همچنین از همه مهم‌تر داشتن سازمان دعوت بسیار دقیق و منظم از عوامل اصلی در این موفقیت به‌شمار می‌آید. تشکیلات عقیدتی که به دلیل دارا بودن خصیصه التقاطی و ترقی‌جویانه و به دور از تعصب به پیروان خود آزادی عمل بیشتری می‌داد و از طرف دیگر تشکیلات سازمان دعوت بسیار منظم و دقیق که به فعالیت‌های آنان نظم خاصی می‌داد، از عوامل اصلی پیشرفت این مذهب به‌شمار می‌آید. بدون شک مذهب اسماعیلی بدون این سازمان پیشرفته نمی‌توانست تا قرن‌ها پایدار باقی بماند.

سازمان دعوت اسماعیلیان دارای ارتباطی دو سویه با قدرت سیاسی و مذهبی بود که مشروعیت‌بخشی به امام اسماعیلی از اساسی‌ترین اهداف آن است که به کانون مرکزی اندیشه سیاسی آنان تبدیل شده است؛ به‌گونه‌ای که سرتاسر تاریخ اسماعیلی به نوعی مشحون از این اصل اساسی ایشان است. بر این اساس سازمان دعوت اسماعیلی هند دارای برخی شاخصه‌های موضوعی و روشی است که درصدد ارائه نوعی تاریخ مقدس است که امام اسماعیلی در مرکز و سازمان دعوت در پیرامون وی قرار دارد و این ویژگی به رغم تفاوت در فرائض و اعتقادات دینی میان اسماعیلیان هند پیوستگی روشی در میان اسماعیلیان هند ایجاد کرده است که تنوع چندانی در اشکال و شیوه ارائه آن‌ها دیده نمی‌شود و شیوه‌ها با هدف اثبات مشروعیت امام اسماعیلی است. به لحاظ نظری اسماعیلیان تقیه را مجاز و در شرایطی واجب می‌دانند و از سوی دیگر آن را منوط به تحقق شروط و شرایطی می‌دانند که وقوع آن چندان آسان نبود و تشخیص آن وابسته به اشخاص است. همچنان که می‌بینیم، برای مثال آنان صورتی خاص از مذهب اسماعیلیان نزاری در عهد شاه‌ظاهر زیر نام تشیع اثنی‌عشری را تبلیغ می‌کردند، اما همچنان اسماعیلیان از امام اسماعیلی خود (شاه‌ظاهر) پیروی می‌کردند و او را امام خود می‌دانستند و در واقع آنان مذهب اصلی خود را در لفافه اندیشه اثنی‌عشری و صوفیانه بروز دادند و این جریان در روابط میان حکام مسلمان هند و شیعیان صفوی بسیار مؤثر بود. اسماعیلیان هند با همین شیوه‌ها و تشکیلات خاص توانسته‌اند تاکنون حیات عقیدتی و سیاسی خود را در شبه‌قاره هند ادامه دهند.

۵- منابع

- برهانپوری، قطب‌الدین سلیمان جی. (۱۹۹۱). *منتزع الأخبار فی أخبار الدعاة الأخیار*، بیروت: دار الغرب الاسلامی.
- بغدادی، ابومنصور عبدالقاهر. (۱۳۸۸). *الفرق بین الفرق؛ تاریخ مذاهب اسلام*، با مقدمه، حواشی، تحقیقات و ترجمه محمدجواد مشکور، تهران: اشراقی.
- بهمن‌پور، محمد سعید. (۱۳۸۶). *اسماعیلیه از گذشته تا کنون*، تهران: فرهنگ.
- تامر، عارف. (۱۹۹۱). *تاریخ الاسماعیلیه*، لندن: ریاض الریس للکتب والنشر.

- خمینی، سید حسن. (۱۳۸۹). فرهنگ جامع فرق اسلامی، تهران: اطلاعات.
- دفتری، فرهاد. (۱۳۹۵). تاریخ و سنت‌های اسماعیلیه. ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: فروزان.
- دفتری، فرهاد. (۱۳۹۶). تاریخ معاصر اسماعیلیان (تداوم و تحول در جماعتی مسلمان)، ترجمه رحیم غلامی، تهران: فروزان.
- رضایی مقدم، شهرزاد. (۱۳۹۴). تاریخ فرقه اسماعیلیه، تهران: آژنگ.
- السلومی، سلیمان عبدالله. (۲۰۰۱). اصول الاسماعیلیه (دراسة، نقد، تحلیل)، جلد ۱، ریاض: دارالفضیله.
- شیخ عطار، علیرضا. (۱۳۸۱). دین و سیاست: مورد هند؛ تهران: مرکز چاپ و انتشارات صحیفه و وزارت امور خارجه، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
- عمادالدین، ادیس القرشی. (۱۹۹۱). زهرالمعانی، به تحقیق مصطفی غالب، بیروت: المؤسسة الجامعیة للدراسات و النشر و التوزیع.
- غالب، مصطفی. (۱۹۶۴). تاریخ الدعوة الاسماعیلیه، بیروت: دارالاندلس للطباعة و نشر و التوزیع.
- فدایی خراسانی، محمدبن زین العابدین. (۱۳۶۲). تاریخ اسماعیلیه (هدایة المؤمنین)، به تصحیح و اهتمام الکساندر سیمونوف، تهران: اساطیر.
- فضایی، یوسف. (۱۳۹۲). تحقیق در تاریخ و فلسفه مذاهب اهل سنت و فرقه اسماعیلیه، تهران: مؤسسه مطبوعاتی فرخی.
- کامل حسین، محمد. (۱۹۵۹). طائفة الاسماعیلیه (تاریخ‌ها، نظم‌ها، عقائدها)، قاهره: مکتبه.
- لوئیس، برنارد و دیگران. (۱۳۶۳). اسماعیلیان، ترجمه و تدوین یعقوب آژند، تهران: مولی.
- ماهر بوس. (۱۳۷۶). آقاخان‌ها، ترجمه محمود هاتف، تهران: شرکت کتابسرا.
- معصومی و حاجری. (۱۳۹۴). الجامعة السیفیة، نشریه تاریخ و تمدن اسلامی، دانشگاه تهران، ۱۱(۲۱): ۱۶۸-۱۵۳.
- ناصرخسرو. (۱۳۸۴). خوان‌الاکوان، به کوشش دکتر یحیی خشاب، تهران: اساطیر.
- النعمان، ابن محمد. (۱۹۸۶). افتتاح الدعوه، تحقیق فرحات‌الدشراوی، تونس: الشركة التونسیه للتوزیع و دیوان المطبوعات الجامعیه.
- النعمان، ابن محمد. (۱۹۹۶). المجالس و المسایرات، تحقیق حبیب‌القیس، ابراهیم شبح و محمد الیعلوی، بیروت: دار المتظرف.
- هالیستر، جان نورمن. (۱۳۷۳). تشیع در هند، ترجمه آذرمیدخت مشایخ فریدونی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.